

Костянтин СІГОВ

ТОПОСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО МІФУ¹:
МОВА РИМУ, БАГАТОМОВНІСТЬ ЖЕНЕВИ,
РІЗНОМОВЛЕННЯ КИЄВА

I

Незворотна зміна усієї «геополітичної атмосфери» після зникнення СРСР у 1991-у виправдовує втручання інтонації Августина в сухі коментарі сучасності такого стриманого аналітика, як П'єр Аснер: «Стало можливим твердження, що Римська імперія врешті-решт віддала душу в 1991-у, оскільки імперія Сходу пішла-таки до могили вслід за імперією Заходу, відновлення якої, до речі, дехто бачить у не надто вражаючих контурах Європейського Співтовариства...»².

Коментатор утримується від гіпотез про зв'язок між історичною та числовою послідовностями: Європейський союз – не четвертий Рим, що змінює перший, другий і третій. Попри всі намагання відновити дефіцит символічної легітимності об'єднаної Європи³, числова символіка світових імперій явно не вписується в її стиль. Цей стиль задано іншими числами та іншим розрахунком. Стиль економічної прагматики, яка чесно й відверто відокремлена від історичних, релігійних, культурних і політичних реєстрів, – був вибраний під час створення Спільного ринку за угодою 1957 р., підписаною в Римі, в Капітолії.

40 років спільним знаменником та спільною мовою Європи була економіка. Сказане цією мовою – в усіх перед очима, перелік більш ніж достатній. У море цієї мови влились діалекти та говірки локальних економік від Греції до Швеції й від Іспанії до Австрії. Логіка транснаціональних корпорацій підпорядкувала національні патріотизми німецької марки і французького франка. Запровадження єдиної грошової одиниці Європи дотримується залізної логіки Спільного ринку та скріплює цю логіку своєю печаткою. Чий образ відтворює у світі ця печатка? Без ностальгії за чеканими профілями імператорів і без титулу імперії економічна Європа прагнула

встановити свій особливий «світ», *sui generis*, свою модифікацію рах гомана.

Прагнення країн Вишеграду, Росії, Румунії, України, Прибалтики влитись у море економічної Європи натикається на жорсткі бар'єри західних ринків. Ці заборони плюс вплив західних товарів на східних ринках множать метафори європейського Міфу. Прозаїзація цього міфу у Східній Європі не збігається з календарем західноєвропейців, у яких здавна міф критикують податки і регламенти Брюсселя. Беручи до уваги одне із значень грецького слова «логос», а саме – ринковий розрахунок, слід відзначити, що тема «від міфу до логосу» давно залишила русло філософії (перемикання каналів відбулося, розшукати його на Сході, як і на Заході справа не логіки, а хронології).

Але такий сумарний опис ситуації не виключає запитання: чи зводиться «європейський міф» до економічної топіки; а коли вона залишається лише одним із топосів міфу, то яким є статус цього топосу?

Суперечка про кордони Європи та про вибір нею політичної форми не може не позначитись на зміні стилю та мови⁴. Йдеться не про реванш «ідіом» країн-учасниць. Монолог економіки не покриває усього топосу мови Риму.

2

Інший топос – «багатомовність» – описати коротко значно важче, спробуємо його лише окреслити. На рівні ідей він представлений у багатотомному виданні Міжнародних Зустрічей у Женеві⁵, що ними протягом тривалого часу керував Жан Старобінський, а, починаючи з цього року, естафету прийняв Жорж Ніва. Характерні свідчення історії та практики «женевської багатомовності» зібрані у доволі широкому корпусі доповідей і дискусій Зустрічей, які після 1945-го протягом півстоліття об'єднували найяскравіші імена Європи. Ці праці яскраво вимальовуються на тлі конкретного досвіду життя міста Женеви, у якому Організація Об'єднаних Націй, Червоний Хрест, Всесвітня рада церков та інші міжнародні структури *інституціалізують багатомовність та багатоманітність сфер цінностей*.

Голоси держави та громадян, етносів та конфесій створюють тут особливу конфігурацію «європейського міфу».

(Принципово важливим є не втрачати з поля зору багатомірність цієї конфігурації. Це дозволяє, наприклад, не зводити тільки у конфесійну площину вихід Грузії з Всесвітньої ради церков). Очевидним є розширене значення, що включає в себе соціокультурні форми і традиції, в якому ми розглядаємо топос «багатомовності». Саме тому, що тут ідеться не тільки про сукупність мов держав, як це узвичаєно у європейському парламенті, – для умовного визначення даного топосу обрано не Брюссель, а Женеvu.

Нюанси його семантики доповнюються сталим і тривалим утриманням Швейцарії від приєднання до «рах гомана» Спільного ринку. Проте, для уникнення непорозумінь, варто уточнити, що умовно, задля стислої побудови, використані «імена» топосів, – то лише знаки герменевтичних моделей, аж ніяк не історичні зразки, аналогії тощо.

Тертя між «федерацією мов» і посторвеллівською новомовою змушує замислитись не лише університети кантонів, а й уми Європейського концерту.

«У Швейцарії, – зазначають французи, – великі «національні» мови (зокрема німецька) менше вживаються молодими, оскільки вони втратили престиж і поступаються, з одного боку, діалекту, а з іншого – світовому «інглішу»: конкретна всесвітність національної та універсальної мови таким чином поступається місцем безплідному порядрозташуванню говірок «людей тутешніх» та грубо узагальненій мові «людей нізвідки». Якщо тенденція не зміниться, феномен поширюватиметься по всій Європі»⁶.

Було б несправедливо відносити ці слова на рахунок «конкуренції» французької з англійською. На швейцарському прикладі бачимо виопукленою спільну проблему *підміни вагомого спілкування історичних мов на полегшений спільний знаменник*. З цієї точки зору, натиск «економічного» *global language* є для мови Оксфорда не менш небезпечним, ніж для мови Сорбонни чи Фрайбурга.

Багатомовність на наших очах проникає з однієї епохи в іншу, переходячи від нападу на старого супротивника (латина Вульгати, гуманістів, католицької літургії аж до покоління 1960-х) – до оборони перед обличчям нового опонента (цифровий код інформатики, економіки, астрології, що приручає науку та газети). Не погоджуючись на підміну есхатології фантастикою, неможливо передбачити момент, коли у мережі магазинів «Електронна Імперія» з'являться

роботи, які повторюватимуть за Корнелем: «Рим уже не в Римі, він увесь там, де я». Ситуація цієї нової монополії (назвати її універсальною ще не наважуємося) знайомить східноєвропейців із парадоксом. Послідовники двохтисячолітньої традиції вселенської юрисдикції латини сьогодні підносяться у своєму захисті багатомовності до парадигматичного прикладу слов'янського перекладу Писання за шість століть до Лютера і Кальвіна й дивляться на Кирила і Мефодія як на справжніх патронів Європи.

Після холодної війни ми не без здивування помічаємо, наскільки екс-центричною є позиція тих, хто намагається нагадати центральні осі першого і другого об'єднання Європи (*Respublica christiana* і *Respublica litteraria*) тим, хто нині буде третє...⁷

3

Розглянемо симптоматичний виняток, який виразно ілюструє загальне правило. Характерно, що назва книги «Європа, римська дорога» є радше ексцентричним жестом опосередкованого спростування технократичного самозванця, котрий привласнив «римські» прерогативи, ніж прапором самовпевненого стратегічного панування. Опір неоязичницькій «панівній мові» спирається вже не на першу серед рівних, колись сакральну мову. Монументальну архітектуру авіньйонського полону замінили мініатюрні форми «вторинності» (все-таки не «пост-модерністської»), пафос хрестоносців поступився перед духом Женеві. Праця, варта перекладу друзями всесвітнього Парадоксу.

«Йдеться не про імператорський чи республіканський Рим, – пише Ремі Браг, – а радше про один аспект історії, а точніше, про її культурний міф, який мною ізольований та узагальнений»⁸. Ізоляція культурного міфу позначається і на його аполітичності. Замовчуючи політико-економічні виміри Європи, автор відмовляється обговорювати методи та засоби будівництва «римських шляхів».

Таким чином тлумачення європейського Міфу свідомо перенесене з першого топосу панівної Мови у другий топос нашої типології. Для розкриття даної теми важливо за старими іменами побачити нові речі та зрозуміти, як культурологічна утопія «римського шляху» веде до «багатомовності Женеві».

Зовсім нове середньовіччя? Професор арабської філософії Сорбонни використовує масиви компаративних досліджень юдаїки, ісламу, греко-римського і християнського спадку для рельєфного виокремлення не стільки змісту європейської культури, скільки її особливої форми передавання – її «римського шляху». Міф римської культури витікає із власної «вторинності» щодо взірців Еллади. Структура цього міфу визначена актами прийняття і передавання. Водогін, віадук, латина та римське право природно ілюструють цього комунікативного генія. Його носій відчуває себе розпростертим між асимільованим класицизмом та внутрішнім варварством, яке слід перебороти.

З середземноморського кола усіма паралелями планети розгортається спіраль «римського» динамізму. Європейцями римського зразка рухає усвідомлення, що їхнім попередником є еллінізм, який потрібно засвоїти, а перед ними простягнена «варварська» стихія, яку слід підпорядкувати. Комплекс неповноцінності перед «еллінами» шукає компенсації у комплексі зверхності над «варварами». В загальному плані історії цивілізації, для Р. Брага, взаємозв'язані два явища: колонізація, яка почалася в епоху географічних відкриттів, та європейський гуманізм, що зародився у період Ренесансу. Деколонізація ХХ століття відбувається за супроводу згасання наук про античність та втрати класичною освітою її домінуючої ролі. Навряд чи хтось наважиться сказати про відкриту можливість навчитись чогось від древніх та навчити інших. Європа перестає бути римською, стираючи різницю між еллінами і варварами. Універсальність «римського» міфу та мови береться під сумнів самими його носіями.

Неєвропейські цивілізації похитнули впевненість у тому, що свобода і демократія не зводяться до місцевого дивацтва на кшталт шотландського звичаю носити спідниці чи французького їсти слимаків. Розмежування локального та універсального передбачає ієрархію. Чи вона є мислимою поза термінами панування та права сили?

ХХ століття, поновлюючи давню суперечку про Афіни та Єрусалим, ніби втрачає з поля зору Рим... Не дивує те, що Рим змушений сьогодні нагадувати про себе як про ключового посередника до всього ланцюга опозицій, котрі конституують Європу; дивує, що звернене таке нагадування, передусім, не до населення інших континентів, а до самих європейців (і західних, і центральних, і східних).

Метафора «римського шляху», яким замість легіонерів рухаються перекладачі, спрямована із площини політики у площину культури. На місце волі до універсального панування – рах гомана – стає воля до універсального опосередкування і перекладу багатомовності, яку сприймають всерйоз.

Рецепція цих версій європейського міфу в пост-радянському просторі стикається з особливими труднощами⁹.

4

Псевдокласичний сталінський стиль, експлуатація ним усіх можливих реєстрів «римських» асоціацій ще довго буде предметом детальних досліджень археологій культур. Уже добре вивчений масив імітації Риму в епоху Французької революції та імперії Наполеона, за яких знову на неєвропейській сцені з'являються консули, легіони, орли та інші цезаріанські атрибути. Повернення язичницького Риму в реаліях та у символіці Третього Рейху описано в багатьох дисертаціях і монографіях. Проте зроблені тільки перші кроки в описанні радянської «перверсійної імітації», в осмисленні її розмаху та специфіки.

У праці «Зняття чар із системи образів» (*Un imaginaire desenchanté*) Жорж Ніва¹⁰ описує календарні цикли пленумів і конгресів Партії, їхні ритуали, що витікають із доісторичного міфу ленінського Начала. «Світ затертих міфів» брежнєвської імперії створює для женецького професора передусім проблему словника та семіотичних паралелізмів. Важко описати півстолітні результати експерименту, який у 30-і роки бахтінська формула визначала як «абсолютизм однієї-єдиної мови».

Монолітно тверда «камінна правда» в ту епоху змінює атмосферний тиск «1/6 суходолу» та її околиць. Опір такому тиску і такій атмосфері ускладнює «на молекулярному рівні» звичні рухи слова, думки, нагадування. Не езопова мова, а деякі роз'єднані фрагменти езопових діалектів стають набутком історичної поетики. Бахтінський міф про багатомовність та романну різномовність прагне усіма стилістичними засобами нагадати: «Йдеться про надзвичайно важливий і, по суті, радикальний переворот у долі людського слова: про суттєве визволення культурно-сміслових та експресивних інтенцій від панування однієї-єдиної мови, а

відповідно, і про втрату відчуття мови як міфу, як абсолютної форми мислення»¹¹.

Бахтін не пропонує чергової глоси за чи проти «Третього Риму»; учений прагне зсунути саму топіку похмуро-серйозної суперечки та представити радянський псевдо-Рим у блазнівському вбранні карнавалів та сатурналій – «Pileata Roma». Пародійна та пародіююча імітація покликана слугувати визволенню від збоченської імітації (*perversa imitatio*). Від міфо-мови не повинно залишитись жодного священного слова.

Боротьба народних мов Реформації з «авторитарною латиною» в очах радянського вченого зближує імена Кальвіна та Рабле: «Французька літературно-прозова мова створена Кальвіном і Рабле, але мова Кальвіна, мова середніх прошарків населення («крамарів та ремісників»), була спрямованим і свідомим заниженням, майже травестією мови Біблії»¹².

Про актуальність теорії різномовлення (*heteroglossia*) пишуть американські дослідники¹³. На «стиль» багатомовності впливає внутрішня диференціація будь-якої мови, соціальне розшарування та *внутрішньомовне різномовлення*. Різноманітні словесні форми поколінь, професій, соціальних прошарків та персональних ідіолектів («мова Целана», «інтонація Стуса») своєю щоденною практикою похитують міф замкнутої одномовності «зсередини».

5

Після закінчення холодної війни перебудування Європи, на думку загалу, вступило у «новий період», але наскільки глибоким було оновлення самої «думки загалу»? Адже характер та тривалість періоду, що настав, передусім залежать від глибини зміни у *навичках*, – практики, мислення, мовлення, – які *сформувалися у контексті холодної війни*, цієї дивної та довгої війни, й самі собою не звільняться від «військових» стереотипів. Визволення не є уявним лише за тверезої оцінки ситуації та пам'яті про конкретні прецеденти свободи.

Становище європейського міфу в сучасній Україні окреслюють два «вже» та два «ще ні»:

1. Вже не міститься за «залізною завісою» якась чужа «європейська мова», що колись її ситуація ідеологічної заборони міфологізувала й абсолютизувала;

2. Вже популярне в нас уявлення про європейську багатомовність ототожнюють з ідеологією релятивізму, з безстроковою цивілізаційною ліцензією на гедонізм та релятивізм у сферах цін та цінностей, новацій та традицій, етосів та утопій, прав та обов'язків.

1. Ще не виявлені між модним релятивізмом та немодним абсолютизмом конкретні соціо-історичні й культурні форми європейської «єдності в багатоманітності»;

2. Ще не перейшла в нас європейська топіка із сфери імпортного товару й утопії у царину конкретного досвіду зіставлення реєстрів солідарності, обов'язку, обміну й відповідальності: реєстрів миру – після довготривалих воєн та коротких замирень.

Топос київського «різномовлення» можна досить легко негативно відрізнити від двох окреслених топосів: а) тут немає ні панівної економічної мови європейського Спільного ринку; б) немає також і інституціоналізації багатомовності та різноманітності ціннісних форм. Значно складніше позитивно описати третій топос.

Парадигма різномовлення, яку, власне кажучи, рідко помічають на авансцені історії, виявляється у заключному акті відомої справи Бейліса (1913), у самій формі прийняття рішення 12 присяжними із селян та міщан. Різноголосся їхніх діалектів та акцентів одразу визначають столичні журналісти; риторика юристів (юрис-дикцію) порушує «здивування» цих 12 профанів: «Як судити Бейліса, коли й мови про нього в суді нема?» Політичну конструкцію процесу, в яку входить перехресний допит майже 200 свідків, «деконструює» суржик оцих, за словами преси, «сірих громадян київської землі».

Спокійне різномовлення присяжних довго губиться між мовами звинувачення і захисту, але врешті якимось чудом перетворює політичну боротьбу – на правосуддя, навіть більше – на правду. Ясна річ, історичний прецедент не дає закону, даючи, проте, можливість для артикуляції законності, або ж – реакції на її знищення.

Витирання пам'яті про великі й малі прецеденти громадянськості (*civitas*), про відомі й незнані, – будь-які її прояви, стало повсякденною «технікою держбезпеки» тоталітарних десятиріч. Визначенням тоталітаризму

небезпідставно вважають знищення всіх структур громадянського суспільства. Всіх? Чи належить до незнищених «структур» різномовлення людей, які мовчать не однаково, та й говорять по-різному? Як зіставити історичний феномен «інакомислення» з негероїчною, непомітною стихією «інакомовлення»? СРСР майже вдалося заперечити перше Арістотелеве визначення людини як «політичної істоти»; перемогу, врешті, отримало друге визначення, за яким людина є «істота мовляча» (повітря агори й Арістотелевої «Політики» – «гласність»).

Анонімний опір офіційній «дерев'яній мові» у численних неінституціалізованих формах та нереєстрованих мікрожестах зазвичай не береться до уваги у соціо-політологічних розрахунках. Не зважають також і складну діалектику двох різних видів опору «загальному нівелюванню»: безіменного, і того, що ризикує своїм іменем.

Яким чином пояснити, звідки у радянській пустелі виникає «іронічний, чарівний європейський інтелігент», за словами Семена Глузмана у передмові до книги Валерія Марченка?¹⁴ Щось цілковито неймовірне вимагає пояснення: цей європейський інтелігент власне життя покладає, прагнучи прищепити «дичок» антирадянського дисидентства до тисячолітньої традиції опору злу, до досвіду стратегів «духовної борні» («Там, у Київських печерах»¹⁵ – остання праця В. Марченка, ще не прочитана й не витлумачена у своєму контексті, до якої входять листи президента США й держдепартаменту про смерть її автора у таборі 1984 року й великий архів документів).

«Європейська утопія» набула нових рис й суттєво конкретизувалася у «різномовленні» Гельсінського руху на захист прав людини¹⁶. «Це був найважливіший зев у нашій культурній історії, рішуче об'єднання із «західним», «римським» (гадаю, просто християнським) почуттям закону»¹⁷. Без надії, без плану і конституції для майбутнього поліса, ці європейці (без європейських паспортів) свідчили про можливі обрії нового Етосу¹⁸. В ньому поверталися з небуття забуті сполучення слів, оббрехані поняття, немодні інтонації; не семіотична «система мови», а мовлення, що увиразнює незбігання будь-яких двох голосів. Машина мови із словами-гвинтиками виходила з ладу, зриваючи різьбу на ключових поняттях. Етос, майже увиразнений, сьогодні вдалося прикрити екраном побутового цинізму. Наш екран ширший та

агресивніший від того, який спроваджував у минуле захисників Дрейфуса напередодні 1914 року. Серед них – Шарль Пегі, котрий найдалше заходив у порушеннях скептичної цензури. Йому ще вдавалося змусити цензуру помічати себе й свою тему. Тепер, наприкінці століття, європейський ефір ніби вимикає частоти, модульовані тоном великого дрейфусара. Під питанням не лише поверхи мови, багатомовності, а й власне підмурок мовлення, що уможливорює лінгвістичну архітектуру світу (багатшу за європейський парламент) й непомітний за її фасадом.

Нині замість репресивного тоталітарного безправ'я прийшло перехідне «беззаконня», аномія.

Реймон Арон у книзі «На захист декадентської Європи» підходить до такої ситуації. Зник контекст, у якому Арон парафразував міф: «Два привиди блукають Європою -- свобода й Червона Армія»¹⁹. Але зміни у геополітиці не розв'язали, а, ймовірно, лише поглибили антропологічну проблему Європи, яку він (полемізуючи з Ніцше та Фуко) пов'язував з антитезою: розпусництво/репресія.

Ключовим питанням залишається інтеграція пост-радянських суспільств у Європейський правовий простір. Проте «Європейський міф», обтяжений глибинною амбівалентністю, несе з собою не лише повагу до закону, але й синдром його «репресивності». Останнє передається простіше, ніж перше.

Один із редакторів Римської угоди, а згодом суддя у Європейському Співтоваристві, П'єр Пекатор, наполягає на «мовчазній юридичній революції», яка підпорядкувала б національні юрисдикції федеральному праву ЄС. Факт такого само-підкорення двічі знаменний, оскільки самою вихідною «субстанцією» Співтовариства стало право, а не влада. В усіх державах-учасницях первісним феноменом була влада, яка крок за кроком підпорядковувалась правовим нормам та рішенням суддів. А в системі Співтовариства першофеноменом є обов'язки його учасників, дотримання ними усталених правових норм. І влада судді виникає не внаслідок «розділу влади», її легітимність вихідна, а не похідна. «Тому структура Співтовариства значно більше «законницька» (*legalisée*), ніж структура будь-якої держави»²⁰.

Народження влади із «духу законів»?²¹ Влада Європи народжується в муках цієї антиномії.

Невідомо коли і якою вона народиться. Справжній розмах сил, що беруть участь у суперечках про її душу, не відомий навіть найобізнанішим. Проте вже стало зрозуміло, що виношує її вся плоть Європейського континенту, а не лише західний «мис» в системі координат Ялти.

Last but not least. Для подальшого кропіткого визволення конкретних чинників від схем, намагнічених полюсами Захід/Схід, *метод герменевтичного розрізнення топосів* «європейського міфу» є плідотворним принаймні у трьох випадках.

По-перше, така постановка питання вводить безпосередньо у різноманітність можливих версій «європейськості», в їхню історичну суперечку про нові перспективи;

по-друге, обрій питання звільняється від міражу єдиного «європейського зразка», за кресленнями якого глобальний чи локальний «євроремонт» нашого побуту і буття може бути здійсненим;

по-третє, аби врятувати співрозмовника від випадкової феноменології «євроявищ» та від інформаційно-ринкового хаосу об'єктів з додатком «євро»-, ми робимо водночас крок до «породжуючих моделей» цивілізації, яку ми долаємо.

ПРИМІТКИ

¹ Поняття «міф» – згідно з традицією тлумачення грецького *mythos* від Арістотеля («Поетика») до Поля Рікера (третомник «Час та Оповідь») – ми вживаємо не в полемічному (Платон) і не в оціночному (Просвітництво і Романтизм), а в дескриптивно-герменевтичному значенні, як еквівалент оповіді, що розгортає «нарративну ідентичність», див. визначення даного поняття у Р. Ricoeur, *Temps et récit* (Paris, 1983) та в його ж *Soi-même comme un autre* (Paris, 1990).

² P. Hassner, «Ni sang ni sol? Crise de l'Europe et dialectique de la territorialité», in *L'International sans territoire* (Paris, 1996), p. 124.

³ A. Winkler, «L'Empire revient», in *Commentaire*, No. 57, printemps 1992.

⁴ P. Salin, «Quelle langue pour l'Europe?», in *Commentaire*, No. 64 / Hiver 1993-94; J.-M. Ferry, P. Thibaud, *Discussion sur L'Europe* (Paris, 1992).

⁵ *Rencontres Internationales de Genève*, I – XXXVI.

⁶ P. Manent, «La démocratie sans la nation?», in *Commentaire*, No. 75 / Automne 1996.

⁷ K. Pomian, *L'Europe et ses Nations* (Paris, 1990).

⁸ R. Brague, *Europe, la Vie romaine* (Paris, 1992).

⁹ Евристичність застосування лінгвістичних моделей для опису нашої ситуації показує М.В. Попович у праці «Украинская культура: истоки, своеобразие и легенда» в «L'Ukraine ancienne et nouvelle», *Cahiers du Monde russe*, XXXVI (4), octobre-décembre 1995, pp. 395-406.

¹⁰ G. Nivat, *Russie-Europe: La Fin du Schisme* (L'Age d'Homme, Lausanne, 1993), pp. 714-722.

¹¹ М.М. Бахтин, «Вопросы литературы и эстетики» (М., 1975), с. 178.

- ¹² М.М. Бахтин, «Литературно-критические статьи» (М., 1986), с. 380.
- ¹³ G. S. Morson & C. Emerson, *Mikhail Bakhtin. Creation of Prosaics* (Stanford University Press, 1990). Про розграничення понять «мова» і «мовлення» див.: П. Пікер, Насильство і мовлення // Навколо політики, Дух і Літера, 1995, с. 137 – 148.
- ¹⁴ В. Марченко, «Листи до матері з неволі» (К., Фондація ім. О. Ольжича, 1994). Див. також статтю Зиновія Антоноюка «Феномен Глузмана та громадянське суспільство України» у цьому числі часопису.
- ¹⁵ В. Марченко, *Там само*, с. 451-465; про протистояння В. Марченка «беспределу» див.: К. Sigov, «Quand l'extrémisme devient la norme», in *Belvédère* (Paris, 1992), p. 87-89.
- ¹⁶ Див. D. Wolton, *La Dernière Utopie. Naissance de l'Europe démocratique* (Flammarion, 1993), p. 255-282. Досить переконливо розкриваючи важливість «Трьох уроків Східної Європи», Домінік Вольтон обходить мовчанням даний аспект.
- ¹⁷ О.А.Седакова, «До осмислення правозахисного руху», відповідь на анкету «Український оглядач», № 9 (К., 1993)
- ¹⁸ Див.: J. Tishner, «Le communisme et ses opposants en Pologne», in: Ch. Delsol, M. Maslovski (ed.), *Histoire des idées politiques de l'Europe central* (Paris, 1998).
- ¹⁹ R. Aron, *Plaidoyer pour L'Europe decadente* (Paris, 1977).
- ²⁰ P. Pescatore, «Une révolution juridique. Le role de la Cour de Justice européenne», in *Commentaire*. No. 59, 1992.
- ²¹ Стосовно ролі мови в такого роду народженнях див.: M. de Certeau, D. Julia, J. Revel, *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois*. (Paris, Gallimar, 1975).